

PANASZOS ÉNEK ISTÁR ISTENASSZONYHOZ

Hozzád könyörgök,
úrnők úrnője, istennők istennője,
Istár, országok királynője,
birodalmak kormányzó-asszonya,
hozzád könyörgök!
Irnini, első vagy te az asszonyok között,
az Igigik legnagyobbja vagy te,
erős uralkodónő: neved fenséges és hatalmas!

Ég és föld megvilágítója, Szín erős leánya,
fegyverek halálhozó éle,
hadak vakmerő vezére,
Istár!

Parancsokat szabsz és törvényt ülsz,
uralkodói koronával ékesített!

Úrnő, nagyszerű a te nagyságod,
fenséges vagy,
fölötte állasz minden isteneknek!
A harci kiáltás csillaga vagy,
egyetértő testvéreket is viszályba kergetsz,
a háborúság csillaga vagy,
barátokat és barátnőket is ellenséggé ingerelsz,
a csatamező csillaga vagy,
tornyokat és hegyeket döntesz,
harccal fődött, ijedtségbe öltözött csillag vagy te, Gusca!

Te szabad az égi és földi törvényeket,
kápolnák, templomok, szenthelyek zengik parancsod tiszteletét.
Van-e hely,
ahová neved fölvésve ne volna,
van-e hely,
ahol képed mása ábrázolva ne volna,
van-e hely,

ahol ne építettek volna szentélyt imádásodra?
Anu, Enlil és Éa erősítették meg hatalmadat,
ők tettek az Igigik fejévé!

Ha nevedet kiáltják,
elhomályosul ég és föld dicsősége,
meghajolnak az istenek is,
némán várnak az Anunnakik;
iszonyatos neved megrémíti és imára kényszeríti az embereket;
félelmetes vagy te, fenségesen nagy vagy te, úrnőnk!

Feketefejűek nyüzsgő raja dicsóíti erődöt,
elnyomottak és leigázottak könyörögnek hozzád nap nap után.
Meddig késlekedsz még,
égi királynő,
tévelygő emberek pásztorasszonya?
Meddig késlekedsz még,
szent Éanna, tiszta palota úrnője?

Meddig késlekedsz még,
fáradhatatlan lábú, ferge térdű úrnő?
Meddig késlekedsz még,
csaták úrnője?
Meddig késlekedsz még,
Iggik nőtényoroszlánja?
Meddig késlekedsz még,
uralkodók legerősebbike?
Meddig késlekedsz még,
királyok gyeploszáron-vezetője?
Meddig késlekedsz még,
elzárt asszonyi testek megnyitója?

Ég és föld lángoló fáklyája,
országok fényessége vagy te,
föllángoló, megsemmisítő tűzvész rohanása vagy te,
seregek gyűjtője,
hatalmasok elsápasztója vagy te;
betegek gyógyítója,

holtak föltámasztója vagy te;
s az eltévedt utas, akinek már semmi reménye,
orcádra pillantva, megtalálja a biztos ösvényt!

Hozzád kiáltok,
szerencsétlenül, nyomorultan, fájdalomtól meggyötörve,
hozzád kiáltok,
úrnőm, nézz reám, szolgáladra,
nézz reám kegyelmesen és hallgasd meg könyörgésemet!

Mondd már ki bocsánatomat, csillapodjék meg haragod!
Mondd már ki testem bocsánatát –
zavarral és rendetlenséggel van tele,
mondd már ki szívem bocsánatát –
könnyekkel és sóhajtasokkal van tele,
mondd már ki bensőm bocsánatát –
tévelygéssel és nyomorúsággal van tele,
mondd már ki házam bocsánatát –
panasszal és jajgatással van tele,
mondd már ki városom bocsánatát –
ármánnyal és gyűlölködéssel van tele.
Irnini, dühöngő oroszlán,
nyugodjon meg már a szíved!
Irnini, bőgő vadtehén,
enyhüljön meg már a szíved!
Nyugodjanak már rajtam kegyelmesen szemeid,
nézz le reám végre kegyelmesen!
Meddig kell még, úrnőm,
vesztemre törniök ellenségeimnek,
meddig kell még
romlásomra gonosz cselt készíteniök?
Meddig kell még
acsarkodniok üldözőimnek, hogy életemet elveszítsék?

Erősekké válnak a gyöngék,
csak én váltam erősből gyöngévé.
Füstoszlopként ingadozom,
komisz szél hajlított erre meg amarra.

Hazátlanul röpköd és száll a szívem,
mint az ég vándor madara.
Vadgalambként elbúgom panaszaimat,
bensőm legörnyed a jajtól és fájdalomtól.

Mit tettem én, hogy idáig jutottam?
Istenfélő vagyok,
s lám, istentelenek sorsa lett az enyém!

Fájdalomban, betegségben forgolódom,
romlásba, pusztulásba roskadtam,
istenek, emberek megvetnek és elkerülnek!
Ködös éveket, homályos hónapokat, fekete napokat látok, úrnőm!
Látom a nyomor, a gond, a megsemmisülés idejét!
Kegyetlen ítéleted ostora csattan a hátamon!
Halálos veszedelembe zuhantam!

Házi szentélyem megfertőztetett,
küszöbömet, pítvaromat szerencsétlenség öntötte el.
Nemzetségem szerteszóródott, hajlékom omladozik.
Feléd tekintek, reád várok,
hozzád esedezem:
oldd ki hát elátkozottságom csomóját!
Bocsásd meg vétkeimet,
bűneimet és gonosztetteimet felejtsd el,
fedezd el hibáimat,
légy hozzám könyörületes!

Szakítsd szét béklyóimat,
törd szét bilincseimet!
Ó, vezesd lépteimet,
hogy vidáman és szabadon élhessek az élők között!
Adj parancsot,
hogy a haragvó isten
megbékéljen és kegyébe visszafogadjon!
Adj parancsot,
hogy a haragvó istennő
megbékéljen és kegyébe visszafogadjon!

Parázstartó edényem, a most sötéten füstölgő,
 akkor majd fölizzik,
 fáklyám, a most elhalóan sercegő,
 akkor majd újra lángra lobban!
 Nemzetségem, a most fejetlenül szerteszóródott,
 akkor majd újra összegyűl,
 udvarom és karámom, a most gyom-fölverte,
 akkor majd békességben messzire terjeszkedik.
 Mint a megnyugodott folyó vize,
 olyan legyen már a szíved ezentúl!
 Állj mellém, fedezz pajzsoddal, erősíts,
 hogy ellenségemet eltaposhassam, mint a föld göröngyét,
 hogy rosszakaróm pillantásomtól a föld alá süllyedjen!
 Ha az utcán tovasietők rámpillantanak,
 ők is a te nagy nevedet dicsérik,
 hadd lássák mind a feketefejük
 Istár halhatatlan dicsőségét,
 hadd mondják, ha reám fordul a szó:
 „Istár segítette őt meg,
 a hatalmas, győzhetetlen,
 Istár gyógyította őt meg,
 a királynő, ki trónol magas egekben!
 Istár úrnő, Szín leánya, Irnini asszony,
 kihez erőben és fönségben
 nincs hasonló!”

IMA ISTÁRHOZ
 ÉS AZ ISTENASSZONY MAGADICSÉRO ÉNEKE

Tisztafényű, gyönyörűen világolsz,
 asszony-urunk, Istár, te ragyogó-szép;
 mikor földre alászállasz fönséggel,
 ékes termeted tűznek oszlopa,
 sugaras föld tűznek lobogó lángja;

föl-alá jársz országunkban, földünkön,
 – termő magad is, akár e föld –
 minden utaknak pora téged áld és retteg!
 Átállépvén házunknak küszöbét,
 farkas vagy te, aki bárányt keres,
 oroszán vagy, aki prédára les,
 vihar vagy, pusztító, villámló!
 Ó, Asszonyunk! Farkas, oroszán!
 Ó, Asszonyunk! Ég ékes éke!
 Ó, Asszonyunk! Vihar, pusztító, villámló!
 Ó, Asszonyunk! Ég kegyes éke!
 Ó, Asszonyunk! Gyöngysüvegű, ékszerekkel földíszített!
 Ó, Asszonyunk! Ég ékes éke!
 Ó, Asszonyunk! Húga Samasnak!
 Ó, Asszonyunk! Ég kegyes éke!

*

Betöltöm a sorsot, a jóslásokat,
 országok fölött azért vonulok én,
 fönségesen azért lépegetek;
 betöltöm a sorsot, a jóslásokat,
 atyám, Szín parancsa szerint,
 országok fölött azért vonulok én,
 fönségesen azért lépegetek;
 betöltöm a sorsot, a jóslásokat,
 bátyám, Samas parancsa szerint,
 országok fölött azért vonulok én,
 fönségesen azért lépegetek;
 betöltöm a sorsot, a jóslásokat,
 atyám, Nannar akarta így,
 országok fölött azért vonulok én,
 fönségesen azért lépegetek;
 a csillag-tűzzel-teli nagy égen
 betöltöm a sorsot, a jóslásokat,
 országok fölött azért vonulok én,
 fönségesen azért lépegetek!

Ujjongok, ó, fönségemen,
 ujjongok, ó, fönségemen,
 ujjongok, úgy vonulok én,
 ujjongok, úgy lépegetek én,
 Istár, az Esti Ég Urasszonya vagyok én,
 Istár, a Reggeli Ég Urasszonya vagyok én!
 Istár vagyok, az ég kapuját kinyitom,
 ujjongok, ó, fönségemen,
 Istár vagyok, a föld küszöbét sarkam alá taposom,
 ujjongok dicsőségemen!
 Esthajnalként az ég peremén fölragyogok,
 ujjongok, ó, fönségemen,
 dicsőítvén dicsőt mind e világ,
 ujjongok dicsőségemen!
 „Égi kegyes királynőnk!” – így magasztal mélység, magasság,
 ujjongok, ó, fönségemen,
 ledöntök hegyeket, völgyeket fölemelek,
 ujjongok dicsőségemen!
 Mert a völgy lilioma én vagyok,
 mert a hegy sziklaszála én vagyok,
 ujjongok, ó, fönségemen,
 ujjongok dicsőségemen!

Nyugodjon el már tüzes szíved,
 csöndesüljön le már haragos májad!
 Tüzes szíved Anu, a nagy Úr nyugtassa el,
 haragos májadat Enlil, a nagy Hegy csöndesítse le!
 Ég Asszonya, nyugodjon el már tüzes szíved,
 királyasszony, csöndesüljön le már haragos májad!
 Éanna szent Asszonya, nyugodjon el már tüzes szíved,
 Uruk szent Asszonya, csöndesüljön le már haragos májad!

AZ ÚR MEG A SZOLGÁJA

„Hé, szolgám, engedelmeskedj!”
 „Igen, uram, igen!”
 „Vezesd elő a lovamat, nyergeld föl –
 megyek a palotába!”
 „Menjél, uram, menjél!”
 Minden teljesül majd, amit kívánsz:
 a király és a trónörökös kegyesek lesznek hozzád!”
 „Hé, te szolga!”
 Mégse megyek a palotába!”
 „Ne menjél, uram, ne menjél!”
 Hiszen árulást készítenek, elfogatnak,
 ha oda megyél!
 A sötétség legmélyebb verembe taszítanak,
 éjjel-nappal kegyetlenül megkínóznak –
 ne menj a palotába!”

„Hé, szolgám, engedelmeskedj!”
 „Igen, uram, igen!”
 „Hozz vizet íziben, önts a kezemre,
 hadd eszem-iszom kedvem szerint!”
 „Egyél-igyál, uram, egyél-igyál csak!
 Gyakori evés-ivás megvidámítja szívedet!
 S ha jó kedvvel, tiszta szívvel ülsz lakomához,
 Samast is megvendégeled!”
 „Hé, te szolga!”
 Nem eszem-iszom mégsem!”
 „Ne egyél-igyál, uram, igazad van!
 Inni és enni, szomjúhozni és koplalni
 amúgyis csak nyűg az emberen!”

„Hé, szolgám, engedelmeskedj!”
 „Igen, uram, igen!”
 „Hozasd elő a hintómat, fogass be,
 hadd hajtatok ki a pusztába!”
 „Hajtass, uram, hajtass!”

Lám, ott künn táboroznak már a vadászok!
 Kutyaik harapásra és csontra éhesen nyüszítenek!
 A madár odahagyja fészket,
 a vadszamar is menekül előlük!"

"Hé, te szolga!
 Mégse hajtatok ki a pusztába!"

"Ne hajtass, uram, ne hajtass!
 Azóta talán szét is széledt már az a tábor!
 A kutyák éhsége is csillapodott.
 A madár visszatért fészkére,
 a vadszamar békésen nyargalászik föl és alá!"

"Hé, szolgám, engedelmeskedj!"

"Igen, uram, igen!"

"Ragadj fegyvert, törj rá ellenségemre,
 fojtsd belé a szót,
 hogy soha többé gonoszát ne fecsegen!
 Értsd meg, mit akarok:
 lecsapok rá, elfogom, megkötözöm,
 azután könnyebbült szívvel a szemébe köpök!"

"Köpjél, uram, köpjél!"

.....

"Hé, szolgám, engedelmeskedj!"

"Igen, uram, igen!"

"Házat akarok építtetni!"

"Építtess, uram, építtess!
 Örvend és ujjong benne majd a szíved!"

"Hé, te szolga!
 Mégsem építtetek házat!"

"Ne építtess, uram, ne építtess!
 Aki házat építtet, előre tudja:
 egyszer örökre kiviszik abból a házból!"

"Hé, szolgám, engedelmeskedj!"

"Igen, uram, igen!"

"Ellenségem szavára – hallgatással válaszolok!"

"Hallgass, uram, hallgass!
 Hallgatni jobb, mint beszélni!"

"Hé, te szolga!
 Mégse hallgatok én!"

"Ne hallgass, uram, ne hallgass!
 Ha nem szólalsz meg,
 ugyancsak fölnyílik majd a csipájuk azoknak,
 akik joggal tartanának téled, ha beszélnél!"

"Hé, szolgám, engedelmeskedj!"

"Igen, uram, igen!"

"Zendülést támasztok!"

"Támassz, uram, támassz!
 Ha nem támasztasz,
 hátunkhoz szárad a hasunk,
 mert nincs mivel a bendőt megtöltenünk!"

"Hé, te szolga!
 Mégse támasztok zendülést!"

"Ne támassz, uram, ne támassz!
 Megölik azt, aki zendülést támaszt,
 harcban megölik,
 vagy elfogják elevenen, megcsonkítják
 s tömlöche vetik holtáiglan!"

"Hé, szolgám, engedelmeskedj!"

"Igen, uram, igen!"

"Szívből szeretek egy asszonyt!"

"Szeresd, uram, szeresd!
 »Bút-bánatot feled, aki asszonyt szeret«
 – így mondja a példaszó is!"

"Hé, te szolga!
 Mégse szeretem azt az asszonyt!"

"Ne szeresd, uram, ne szeresd!
 »Sötét kút a szerelem...
 Az asszony meg éles tör, hideg tör –
 a férfi nyakára tör«
 – így mondja a példaszó is!"

„Hé, szolgám, engedelmeskedj!”
 „Igen, uram, igen!”
 „Hozz csak vizet íziben, kézmosóvizet –
 áldozni akarok istencmnek!”
 „Áldozz, uram, áldozz!
 Vidámszívű az, aki áldozik, jótét lélek:
 kincset gyűjt odatúl!”
 „Hé, te szolga!
 Mégsem áldozom én!”
 „Ne áldozz, uram, ne áldozz!
 Így legalább megtanítod azt a kutya istent,
 hogy fusson utánad,
 ahelyett, hogy: »imádj alázattal!«,
 »törődj bele akaratomba!«,
 vagy valami hasonlót követelne tőled!”

„Hé, szolgám, engedelmeskedj!”
 „Igen, uram, igen!”
 „Lásd, kenyeret szeretnék adni országunknak!”
 „Adjál, uram, adjál!
 Jó helyre hullott az a mag,
 amelyik egy egész országot megelégit!”
 „Hé, te szolga!
 Mégsem adok kenyeret az országnak!”
 „Ne is adj, uram, ne is adj!
 A kenyeredet bizvást bepofáznák,
 de lesírnának a búzád után járó kamatból
 s mellett még kígyót-békát is
 kiáltana rád a sok ingyenélő!”

„Hé, szolgám, engedelmeskedj!”
 „Igen, uram, igen!”
 „Jót akarok tenni országommal!”
 „Tegyél, uram, tegyél csak!
 Amit ország hasznára tesz az ember,
 Marduk urnájába kerül az a jótett!”

„Hé, te szolga!
 Mégse teszek jót országommal!”
 „Ne tegyél, uram, ne tegyél!
 Túrđ csak föl a sírdombok pusztaságát,
 kapard elő az ősök csontjait
 s vallasd meg a porladó koponyákat:
 gazdájuk jót vagy gonoszt tett-e vajjon?”

„Hé, szolgám, engedelmeskedj!”
 „Igen, uram, igen!”
 „Már most mi a jó? Felelj!
 Kitörni a nyakamat, meg a nyakadat,
 vagy a folyóba dobni engem is, meg téged is –
 az-e a jó?”

„Ki olyan magas, mint az ég –
 ki juthatna föl az égbe?
 Ki olyan széles, mint a föld –
 ki érhetné át a földet?”

„Hé, te szolga!
 Elég legyen ebből!
 Megöllek és magam előtt küldelek!”
 „Akkor, jó uram,
 három nappal sem éled túl haláloamat!”

JEGYZETEK

Az akkád irodalom, melynek java alkotásait Rákos Sándor fordításai ebben a kötetben bemutatják, mintegy másfél évezreden át élt Mezopotámiában. A legkorábbi akkád nyelvű irodalmi szövegek körülbelül az i. e. XIX. században készültek; az akkád költészet utolsó keltezett másolati példánya – a Gilgames-eposz egyik részlete – az i. e. III. század utolsó harmadában íródott.

Az akkád irodalom „előtörténete” még mélyebbre nyúlik vissza az idők mélyébe. Az első leírt szövegeket a szóbeli hagyományozás évszázadai előzték meg. S az akkádok az i. e. 2. évezred elején már gazdag irodalmi anyagot vettek át a sumerektől. Az akkád irodalom legnagyobb alkotásainak sumer hősök állanak a középpontjában; sumer volt Gilgames, és sumer városok hőse Adapa, Etana. A sumerek isteneit tisztelték az akkádok is, még ha némely vonásukat természetesen meg is változtatták. Mezopotámia e két döntő fontosságú népének, a sumereknek és az akkádoknak legfeljebb időben különül el kultúrája, irodalma; etnikailag nem, de nyelvében sem: a sumer előkelő irodalmi nyelv maradt mindvégig. A hagyomány folytonossága biztosítja a sumer-akkád kultúra szerves egységét. Az egységen belül persze a fejlődés még inkább észrevehető. A sumer, majd az akkád irodalom alkotásai együttesen három évezrednyi idő társadalmi-szellemi életét, az írásos emberi történelem első, nagyobbik felét örököstették meg.

Az akkádok, a sémi „nyelvcsalád” tagjai, írásukat, az ékírást, íróanyagukat, a puha – majd napon szárított vagy kiégetett – agyagtáblát is a sumerektől kapták. Irodalmi életüknek különösen három korszaka volt termékeny: az i. e. XVIII. század tája – ezt óbabilóni kornak nevezzük; az i. e. 2. évezred utolsó előtti századai; végül az i. e. VIII–VII. század, az újasszír kor. Új alkotások főként e három korszakban keletkeztek. Csodálatra méltó azonban másfél évezredes irodalmuk állandó *egyidejűsége*: másolják, bővítik a régi szövegeket is. Egy-egy alkotás ezért több, esetleg három-négy változatban készült el s maradt ránk, ha csak töredékesen is.

Az akkád irodalom fő műfaja a változó korok legmozgékonyabb irodalmi tükörképe, az epika. Viszonylag mozdulatlanabb a himnusz-, ima-, ráolvasás-költészet. S mindig csak egy adott korhoz, keletkezése korához kötődik, ezért szövegében is változtathatatlan a filozófiai líra.

Rákos Sándor fordításai az epikus irodalomnak úgyszólván minden fontos, és irodalmi élményt ígérő szövegségben fennmaradt alkotását ott-honossá tették nálunk. A filozófiai költészet apró töredékekre kiterjedő teljességében szólalt meg magyarul, míg más műfajok elsősorban legszebb, másodsorban pedig tipikus szemelvényeikben. Szívesen láttunk volna tudományos szempontok miatt még egy-két költeményt e gyűjteményben, különösen talán az Erra-eposzt és a nagy Samas-himnuszot, de e hiányt tárgyi nehézségek minden más szempont előtt is menteni tudják, s hiányuk a kép teljességét nem rontja – egészében sem, részleteiben sem.

Az alább következő jegyzetek az eposzok, himnuszok, filozófiai költemények értelmezésében szeretnék a kellő segítséget megadni. Értelmezésében is, nem csupán megértésében: e távoli világ üzenetét gyakran csak a mezopotámiai kultúra más tényezőinek figyelembevételével érthetjük meg. E jegyzetek minden lényeges ponton, s módszerükben is különböznek az első kiadás kísérő apparátusától, és ahol fontosnak látszott, utalnak a gyorsan fejlődő kutatás időközben elért eredményeire.

TEREMTÉS

A költemény címe, kezdőszavai után, akkádul *Enúma elis* („Amikor fönt...”).

A kompozíció megállapíthatóan hét, egyenként mintegy százötven soros táblából állt. A „tábla” az ékiratos irodalmi szövegek technikai korlátokból létrejött kompozíciós egysége; egy-egy agyagtáblán a hosszabb műveknek mindig csak meghatározott azonos részei szerepelnek, ami azt jelenti, hogy e kényszerű felosztás a szövegek szerkezetére is hatással volt. Az *Enúma elis* azonban nem maradt ránk teljes terjedelmében; legkorábbi részlete i. e. X., legkésőbbi részlete pedig i. e. II. századi agyagtábláról ismeretes, és az igen nagyszámú töredék ellenére sem sikerült még a mű hiánytalan rekonstrukciója.

Az *Enúma elis* Marduk főistenné emelésének története, amelyet a költő a korábbi mezopotámiai mitológia hagyományaihoz, a kozmogóniai és theomachiai mítoszokhoz illeszt. Marduk isten viszonylag új szereplő a mezopotámiai pantheonban. Neve sumerül Amar-utuk („Utu [napisten] bikaborja”), ami alárendelt helyzetére utal. Az i. e. 3. évezred végén, amikor Marduk neve gyakrabban szerepelni kezd, a kozmogóniai mítoszok képződése Mezopotámiában lényegében már lezárult; a világmagyarázat e naív műfaja átadta helyét az a korban lehetséges „tudományosság”-nak. Marduk isten

politikai tényezőknek köszönheti felemelkedését. A korábban jelentéktelen napisten-variánst egy korábban jelentéktelen város uralkodói fokozatosan a jelképpükké emelik; már az i. e. XVIII. század derekán, az élete végére egész Mezopotámiát s Elő-Ázsia jelentős részét is uralma alatt egyesítő Hammurapi (1792–1750), híres ítéltegyűjteménye bevezetőjében, Marduktól származtatja „pásztorság”-át, és a maga királlyá való szóllíttatását párhuzamba állítja Marduk felemelésével az isteni főhatalomra, valamint Báb-ili (Babilón) nevének kiejtésével, azaz dicsősége létrejöttével. Mardukot a babilóni papság helyezte a mezopotámiai pantheon élére, s ezt a reformot teológiailag is kidolgozta. Minthogy a korábbi kozmogóniai mítoszok isten-hősei más városok főistenei voltak, például Uruk istene, Anu, vagy Nippur istene, Enlil, vagy Éa (Enki), Eridu ura, s e mítoszok általánosan ismert, elterjedt hagyományt képeztek: a Marduk-teológia fő feladata az volt, hogy Marduk főhatalmát a közismert mítoszok átszerkesztésével igazolja. E feladat az *Enúma elis* szövegében valósult meg.

Az *Enúma elis* a babilóni „államvallás” tanainak részét képezte. Szövegét minden évben teljes terjedelmében előadták az újévi ünnep (*akitu*) negyedik napjának estéjén: „A pap, magasba emelt kézzel (azaz imádkozva), a negyedik nap végén adja elő az *Enúma elis* szövegét elejétől végéig Marduk előtt, miközben Anu (szobra) süvegének homlokrésze és Enlil trónja lepel alatt maradjon” – mondja az *akitu* szertartáskönyve. Az *akitu* volt az az ünnep, mely Babilónban évkezdetkor a király erejének és az ország termékenységének megújulását biztosította. Az *Enúma elis*, Marduk felmagasztaltatásának, Anu és Enlil örökébe lépésének éneke, ezen az ünnepen mintegy mítikus-rituális ráolvasásként, Babilón hatalmát erősíteni volt hivatott.

Az *Enúma elis* ránk maradt szövege nyelvzetében, stílusában az i. e. 2. évezred végének akkád nyelvét rögzíti. Kétségtelen az is, hogy a Marduk-teológia csupán az i. e. XII. század végén, legvalószínűbben I. Nabú-kudurriuszur uralkodása (1124–1103) alatt diadalmaskodott véglegesen magában Babilónban is. Minden bizonnyal ez a kor hozta létre az *Enúma elis* kánonikus kiadását. Más kérdés, hogy a kánonikus kiadás milyen forrásokból merítette a világ keletkezésének és Marduk diadalának mítoszáat. A sumer irodalomban nem ismerünk önálló kozmogóniai mítoszt. A kozmogónia az i. e. 3–2. évezred fordulóján nem epikus szűzsé volt, hanem spekulatív mítosz, tan. Az *Enúma elis* mitológiája végső soron innen ered, de a szűzsé feltehetően csak az i. e. 2. évezred derekán alakult ki, talán a kisázsiai (hurri, hettita) és kanaáni-föníciai kozmogóniai epika hatását is feldolgozva. Az eposz irodalmi formája, amelyen félreismerhetetlen a rutinszerűség, az óbabilóni akkád epika hagyományaihoz igazodik.

Az *Enúma elis* újasszír változata Marduk nevét mindenhol Assur isten nevére cserélte fel, jelzésül annak, hogy Asszíria mint katonai-gazdasági nagyhatalom kisajátítja a babilóni pantheont is.

Az ékiratos szöveget, kollacionálva, utoljára *A. Deimel* adta ki (*Enuma eliš* sive epos babylonicum de creatione mundi. Roma, 1936.). a teljes új anyag alapján rekonstruált szöveget közöl *W. G. Lambert*: *Enuma eliš. The Babylonian Epic of Creation. The Cuneiform Text.* Oxford, 1966. az utolsó feldolgozás, átirással és fordítással, *R. Labat* műve (*Le poème babylonien de la création.* Paris, 1935.). Azóta jelentősebb új ékiratos szöveganyagot közölt *E. Ebeling* (*Literarische Keilschrifttexte aus Assur.* Berlin, 1953. 3–8. sz.). Monografikus feldolgozását *A. Heidel* adta (*The Babylonian Genesis. The Story of the Creation.* Chicago, 1954.). Az új szultántepei táblák főként duplikátumok. – Az eposz datálásának kérdéseire fontosak az alábbi tanulmányok: *O. E. Ravn*: *The Rise of Marduk.* 1. *The Attitude of Hammurabi.* *Acta Orientalia* 7 (1929) 81–90; *L. Matouš*: *Zur Datierung von Enuma eliš.* *Archiv Orientalni* 29 (1961) 30–34. – *W. G. Lambert*: *The Reign of Nibuchadnezzar I: A Turning Point in the History of Ancient Mesopotamian Religion.* *Essays in Honour of T. J. Meek.* Toronto, 1964. 3–13. – *H. Schmökel*: *Hammurabi und Marduk.* *Revue d'Assyriologie* 53 (1959) 183–204. A jelenleg mérvadó fordítás *E. A. Speiser* munkája (*J. B. Pritchard*: *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament.* Princeton, 1955. 60–72.). A sumer kozmogóniai mítoszokat elemzi *F. Schmidtke* jól tájékozott tanulmánya: *Die Urgeschichte der Welt im sumerischen Mythos.* *Bonner Biblische Studien* 1. (1950) 205–233.

Midön fönn az ég nevetlen – a név kimondása teremő erejű, a megnevezéshez fűződő mágikus képzetek szerint. Ami tehát nincs megnevezve, az nem létezik.

Apszu – az édesvízi tenger, hímmű princípium; az Apszu, mint világóceán, körülöleli a földet, ill. rajta úszik a föld.

Tiámat – a sósvízi tenger (*támtu*), a talajvíz, amiből a világ dolgai közvetlenül kiemelkednek. Eredetileg nőnemű princípium, később különféle alakban (pl. sárkány) képzelik el.

Az Apszu és Tiámat kifejezés együtt az őskhaosz, más mitológiák ősvize, amelyből a rendezett világ, a *kozmosz* kialakult. Az *Enúma eliš* háttérben álló primitív természetmagyarázat sem az őskhaoszt, sem a belőlük kialakult Ég–Föld (*Ansar–Kisar*) komplexumot nem tekintette isteneknek, hanem az anyagi világ egészét jelölte e szavakkal. E kezdetleges materializmus azonban a majd kialakuló istenképzet hatása alatt kozmogóniai mítosszá vált, isten-szereplőkkel, s az *Enúma eliš* már isteneknek tekinti a rendezetlen világ, a khaosz korábbi princípiumait.

Mummu – az őskhaosz harmadik, közbülső princípiuma, akit ez a szöveg talán azonosít Tiámattal, valójában azonban a mezopotámiai mitológiában független tőle, s bizonytalan etimológiája ellenére is kétségen kívül a levegőhöz, ködhez, „szó”-hoz kapcsolható, amiből következik egyfelől teremő funkciója (a világ elrendezése, keletkezése, teremő az ég és a

föld elválásával, azaz a köztük levő „űr”, a levegő megjelenésével veszi kezdetét), másfelől „küldött” volta (része, alárendeltje az őskhaosz anyagiságának). Mummut az *Enúma eliš* kozmogóniáját ismertető kései görög Damaszkiosz a görög filozófia kategóriáiba szorítva ugyan, de nem önkényesen nevezi *noétosz kozmosz*-nak, „értelmes rendező(ely)”-nek. Mummu alakját jól világítja meg *A. Heidel* tanulmánya: *The Meaning of Mummu in Akkadian Literature.* *Journal of Near Eastern Studies* 7. (1948) 98–105.

Név nélkül szunnyadt a sors is – a sors (*símtu*), azaz „meghatározás”, „meghatározottság” fontos mezopotámiai filozófiai kategória: a világmindenség törvénye, melynek az anyagi világ egésze, benne az ember, de az istenek is, változtathatatlanul alá van rendelve; a sorsot a mitológiában is szereplő „sorstáblák” jelképezik. A sors-fogalom ugyancsak a kezdetleges materializmus maradványa. (A mezopotámiai sors-fogalomhoz és összefüggéseire alapvető *H. Zimmer* cikke: *Šīmat, šīma, Tyche, Manat.* *Islamica* 2. [1926] 547–584.)

Labnu, Labamu – a sumer Lahama (isten)név származékai; az ősvíz, ősananyag hal jellegű szörnyekként elképzelt újabb megszemélyesítői.

Ansar, Kisar – a kezdetleges materializmus maradványait jobban őrző sumer kozmogóniai elképzelések An („Ég”) és Ki („Föld”) princípiumainak teológiai átfogalmazásában az égi és a földi világtáj istenei. Az *Enúma eliš* eddig a pontig tartalmában még a kezdetleges materialista kozmogóniát őrzi, azzal a különbséggel, hogy a princípiumok átváltozása, tehát anyagi mozgás helyett isten-nemzedékek soráról beszél.

Anu – a sumer An („Ég”) szóból kialakult istennév akkád formája. Anu az ég istene, a pantheon élén áll, azonban a vallási életnek a peremére szorult. Kultuszának központja Uruk város, ahol lányával, Istárral együtt tisztelték. A mezopotámiai történelem egy korai szakaszában, talán az uruki kultúrával összefüggésben, feltehetően ő töltötte be a főistenséget (anu-ság) a kozmogóniai mítoszokban; azonban Enlil háttérbe szorította (mint majd őt Marduk), s így Anu meglehetősen üres isten-névvé vált.

Nudimmud – Éa isten melléneve.

Hatalmasabb volt – a kozmogónia itt már theogóniává, a világ keletkezése istenek születésévé vált, s az új istenek sorra hatalmasabbak lettek atyáiknál-elődeiknél. Mindehhez 1. tanulmányunkat: *Istenek születése – vagy a világ keletkezése az elő-ázsiai mítoszokban.* *Világosság* 4. (1963) 659–664.

Éa – a sumer Enki isten („A föld ura”) akkád megfelelője, akinek ismeretlen eredetű, valószínűleg a Perzsa-öböl partján megtelepedő pre-sumer lakosság nyelvéből származó nevét népetimológia „A víz háza” értelemben magyarázta. Éa az ősi Perzsa-öböl-parti város, Eridu istene, a víz ura, így jóindulatú az emberekhez, s egyben forrása bölcsességnek és varázslatnak is. Ősi mítoszok szerint Enki/Éa tartja kezében az absztrakt „isteni erő”-t (sumerül *me*, akkádul *paršu*, „törvény”), ami a víznek az öntözé-

ses földművelést folytató Dél-Mezopotámia gazdálkodásában betöltött sorsdöntő szerepére utal. Éa és fia – Marduk – varázsereje ennek csökevénye. A kozmogóniai mítoszok Eridu szentélyeiben kialakult változatai Éát állíthatták a pantheon élére. Az *Enúma elis* szövege istenek egymást váltó soraként szerkeszti egybe Anu, Éa és Enlil eredetileg egymással össze nem függő főistenségét.

Marduk – Éa fiának csupán a babilóni teológia hirdeti, hogy ezzel is elődei-nél különb voltát emelje ki. Enki/Éa bölcsesség- és varázsló-isten szerepét örökli „bölcsék bölcsé”-ként, amint erre lépten-nyomon utal a varázslat-irodalom is.

Damkina – a sumer Damgalnunna istennév („A Hatalmas [ti. Enki] nagy felesége”) akkád változata, Éa felesége, ill. nőnemű párja, eredetileg termékenység- és anyaisten.

Kétfejű – Marduk kettőzött testrészei (két feje, négy szeme, négy füle) az anthrópomorf isten-képzetek szellemében a felfokozott isteni erőt jelképezik. Kétfejű (Janus-arcú), ill. négyarcú istenek közvetítettek – minden oldal felé fordulva – ember és isten között; Mardukot a babilóni teológia mint az emberek iránt kegyes istent népszerűsítette.

Az Ifjú Napnak – a Mardukot magasztaló himnusz jelzői Marduk névnek etimológiájára vonatkoznak. Marduk itt lényegében napisten, vagyis a babilóni teológia az akkádok legnépszerűbb istenével, a *Nap*-pal (Samas) azonosítja őt.

Kelj barera – itt veszi kezdetét a theomachia, az istenek harca, melynek során az óskhaoszt (Tiámatot és seregét) végleg legyőzik.

Seregelnek az isten-sarjak – Tiámat harci előkészületeinek leírása alább még néhányszor elhangzik; az élőszóban élő költészet tartópillérei ezek az ismétlések. Az *Enúma elis* a babilóni kultikus és „irodalmi” életben ünnepi recitálásakor töltötte be hivatását, s formai jegyei így őrzik a folklór sajátosságait.

Anumaki – a sumer Anunna („A Hatalmas [ti. Enki] leszármazottjai”) elnevezés eredetileg Eridu helyi pantheonját jelölhette, később a sumer pantheon főbb isteneinek, a „nagy istenek”-nek összefoglaló neve. Anunnakú, később Anunnaki formában s ez utóbbi jelentéssel került át a név az akkádba, ahol már főként a sors-meghatározó isteneket jelöli, majd az alvilági isteneket is. Számukat a hagyomány nem határozza meg egyértelműen. E fontos mitológiai fogalom elemzését I. W. von Soden: *Babylonische Göttergruppen: Igigu und Anunnaku*. Zum Bedeutungswandel theologischer Begriffe. (Compte Rendu de la XIème Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden, 1964. 102–111.) – B. Kienast: *Igigu und Anunnaku nach den akkadischen Quellen*. (Studies in Honor of B. Landsberger. Chicago, 1965. 140–158.); W. von Soden: *Die Igigu-Götter in altbabylonischer Zeit*. Iraq 28 (1966) 140–145.

Rajta, Éa fiam – az *Enúma elis* szerzője a korábbi főistenek, Anu és Éa alkalmatlanságát e szerepre azzal jelzi, hogy gyávának mutatja be őket Tiámatall szemben. Marduk alkalmasságát viszont bizonyítja az, hogy vállalja a küzdelmet.

Übsukinna – Upsukinakku, az isteni tanácskozások színtere.

Gaga – egyike a számos mezopotámiai isten-követnek, akik, alacsonyabb rangú isteni lények, az isteni és emberi világ között közvetítenek.

Megmentő – Marduk, az istenek megmentője; az i. e. 1. évezredben Marduk alakja köré ennek kapcsán már egy megváltás-hit első formái rögzültek.

Útnak indult Gaga – Gaga követi szereplése a mezopotámiai udvari ceremóniákat másolja.

Igigi – a sumer Anunna isten-csoportból elkülönülő hét vagy tíz „égi” nagy isten összefoglaló neve (Igigü, később Igigi), élesen azonban nem különböztethető meg az Anunnakú isten-csoporttól. Az Igigü istenek gyakran mutatnak rosszindulatot az ember iránt.

Dicsőséges az istenek között – az eposz a következő sorokban egy Marduk-himnusz veszt, amely Mardukot legfőbb istenként, mindenhatóként, könyörületesként, bosszulóként mutatja be; ez a himnikus jellemzés már Marduk egyetemés istenné válásához kapcsolható tan.

Köntöst vontak elő – Marduk itt varázss erejét bizonyítja.

Bél – az akkád *bēlu* („úr”) szó tulajdonnévként (vö. Baál), a főisten jelzője s neve; itt Mardukra vonatkozik.

Ijat hajlított – az új királyi felségjelvény.

Hálót bont ki – a háló az archaikus mezopotámiai hadsereg fontos fegyvere; a hálós katonák még az óbabilóni korban, Hammurapi hadseregében is a sereg egyik döntő fegyvernemét alkották.

Abubu – vihar, orkán, vízözön. Marduk a világmindenség elemeit mozgatja fegyverként.

Isgonyú fény – mezopotámiai elképzelés szerint az istenséget ereje mint fény-koszorú (*melammu*) veszi körül, mely lángolásával pusztítani képes.

Üres erőt – eléggé általános ókori keleti elképzelés szerint az istenek vére folyékony arany, minthogy az arany Mezopotámia lakóihoz északi „rejtekhelyekről”, a Taurus bányáiból került, a mítosz az északi érclelőhelyek keletkezését Tiámat elfolyó vérének elrejtésével hozza kapcsolatba.

Kettévágta Tiámat törzsét – a rendezett világ kezdete: az égbolt és a föld megvonása. E tétével Marduk egyben az óskhaosz vizét is korlátok közé szorította.

Ésarra – itt: a kozmosz, a rendezett világ, mely mezopotámiai elképzelés szerint három részre tagolódik: ég, levegő és föld. Ennek felel meg az ún. kozmikus istenháromság: Anu, Enlil és Éa, akik a kozmosz egy-egy részének urai.

Enlil – „A levegő ura”, ősi sumer isten, fő kultuszhelye Nippur, a szent város és tudományos központ. Az i. e. 3. évezredi sumer pantheon főistene, e szerep innen nyerte az enlil-ség nevet. A sumer kozmogóniákban főként ő a világ elrendezője, aki egyben a civilizációs vívmányokat (pl. kapa, balta) adja az embereknek. Főistenségét a babilóni teológia Mardukra ruházta át.

Lumasi-csillagok – az V. tábla az égbolt asztronómiai felosztását és az asztrális naptár rendszerét ismerteti; az időszámítás tekintélye a vallástól elválaszthatatlan volt, ezért az ókori keleti irodalmi szövegekben gyakran találunk ilyen tudós betéteket. A Lumasi-csillagok Marduk csillagai: e hét égitest Marduk hasonmása. Az állatöv egy részével azonos. (R. Borger: *Das Wunder Marduks*. Archiv für Orientforschung 19. [1959–60] 133.)

Nibiru – „Átkelő”, csillagnév, talán a tejút vagy egy része. (E. Unger: *Die Milchstrasse Nibiru*, Sternbild des Marduk. Die Welt des Orients II. 5–6. [1959] 454–469.) Más elképzelés szerint a Jupiter. (Az asztronómiai kérdésekhez vö. B. L. van der Waerden: *Anfänge der Astronomie*. Groningen, 1965.)

Kaput nyitott – az ég keleti kapuja, ahol a Nap hajnalban kilép, s a nyugati, ahol az alsó világba tér.

Nannar – Szín holdisten sumer nevének (Nanna) népetimológiával módosított akkád változata („Ragyogó”).

Sabbātu – a telehold napja, a holdhónap 15. napja (*sabattu*).

Bubbula – az újhold napja, a holdhónap 28. vagy 29. napja.

Az V. tábla hiányait időközben jórészt pótolni tudta s a vitás kérdéseket tisztázta B. Landsberger–J. V. Kinnier Wilson: *The Fifth Tablet of Enuma Eliš*. *Journal of Near Eastern Studies* 20. (1961) 154–179.

Lulla – sumer szó (lu-ulu), a. m. „ember”, tehát nem személynév, hanem az emberi nem elnevezése.

Két részre osztom – az égi és az alvilági istenek, Igigú és Anunnakú, megkülönböztetése.

Embert teremtvén – az ember-teremtő isten Éa, más mítoszokban azonban a különböző anyaismennők. Éa azzal mentette meg az isteneket, hogy szolgákat teremtett nekik.

Báb-ili – „Az isten kapuja”, akkád népetimológiás magyarázata Babilón sumer nevének (Babilla). A görög Babylón névforma ennek egyik változatából (Báb-ilán, „Az istenek kapuja”) ered. Azért „második”, mert mezopotámiai felfogás szerint minden földi, világi dolog az igazit, az égi mintát követi, s így e város is az istenek égi kapuját, székhelyét másolja.

Észagila – Marduk templomnegyede Babilónban, „A fej felemelésének háza (temploma)” vagy „A magasba emelt fejű ház (templom)”, fő épülete, a ziqqurat, ugyanis a legmagasabb építmény volt.

Föltartotta Enlil az íjat – Marduk fegyverei csillagképek lettek.

Fekete-fejűek – Mezopotámia sémi lakosságának, az akkádoknak szokásos elnevezése; később gyakran használják „közrendű” értelemben is.

Hetedik tábla – az eposz itt nem közölt része Marduk magasztalását tartalmazza, ötven neve felsorolásával, s leírja a jelenetet, melyben Enlil és Éa isten Marduknak adja át hatalmát.

A mű befejező sorai érdekes bepillantást engednek az akkád irodalmi életbe. „Az agg tartsa fenn e verseket” – hangzik a szöveg első sora: vagyis a hagyomány megőrzése és hív átadása – a szóbeli közvetítés – az öregek feladata. „A bölcs és a tudós vitakozzék rajta egymással”: a szöveg fölötti tudós munka, az értelmezés a papi és – talán – világi értelmiség specializálódott rétegének hivatása, de előjoga is. De él a szöveg, a tan a „laikus” lakosság körében: a költő megkívánja, hogy az apa oktassa rá a fiát, s ezzel nevelje. „Ismerjék még a pásztorok és nyájörzök is!” Az *Enüma elis* tehát oktatási-nevelési anyag, a világ magyarázatának foglalata, s így átszüremlik a hétköznapi embernek világszemléletébe is.

A szöveg értelmezésében A. L. Oppenheim iránymutató tanulmányát tekintjük kiindulópontnak: *Mesopotamian Mythology*, I. *Orientalia* 16 (1947) 207–238.

A HÉT GONOSZ SZELLEME

A töredék ugyanúgy theomachia, mint az *Enüma elis* középső része; az itt szereplő hét gonosz istenség – a démonoknál gyakori hetes csoportok egyike – Anu gyermeke, aki a Földdel nemzette őket, és Erra, a dögvész-isten segítségével rendelte. Ez a töredék valószínűleg egy holdfogyatkozást – ill. káros következményeit – elhárítani hivatott ráolvasás mitológikus bevezetője, amely azt mondja el, hogy az egekben elszabadult hét gonosz szellemet, más istenek sikertelen fellépése után, hogyan fékezte meg végül is Marduk, megszabadítván ezzel Szín istent, a sötétségbe borított holdat. Anu és Szín vetélkedése – ez áll a fragmentum hátterében – az uralomért folyik. A pantheon régi és új istenei (Anu az egyik, Szín, Samas és Istár, az asztrális háromság a másik oldalon) mérik össze erőiket. E küzdelem mutatja, hogy a mezopotámiai mitológia mily heterogén elemekből alakult ki, s az új elemek – mint például az akkádok erősen asztrális vallása – az egész korábbi mitológia és teológia átrendezését kívánták meg. Istár a mítosz szerint elpártolt társaitól, s Anuhoz csatlakozik; e motívum Anu és Istár kultuszának ősi összefonódottságát (például a közös szentélyt Urukban) magyarázza. A bonyolult küzdelem végső győztese Enlil kérésére és Éa utasítására Marduk, aki megszabadítja Színt a gonosz szellemektől. Azonban az a viszony, mely a különböző istenek között e szöveg szerint fennáll, s különösen Marduk viszonya az ősi istenekhez, nem azonos az *Enüma elis* teológiájával;

e fragmentum Marduk felemelkedésének még egy korábbi szakaszát tükrözi, mint a nagy eposz, s utóbbinak óbabilóni kori „első kiadását” is körülbelül ilyen szemlélettel képzelhetjük el; Marduk már győztes, de még nem „szuverén”, és az ősi istenek is még hatalmon vannak.

A magában álló szöveg kiadása: R. C. Thompson: Cuneiform Texts XVI. 19–20. Értelmezéséhez fontos A. Falkenstein: Die Haupttypen der sumerischen Beschwörung literarisch untersucht, Leipzig, 1931. 75–76.

Imbulu – „Pusztító szél”, „Orkán” sumertül.

Adad – vihar- és időjárás-isten az elő-ázsiai mitológiában.

Samas – a napisten akkád neve; kb. az i. e. XXIV. század óta a mezopotámiai pantheon egyre népszerűbbé váló alakja, lényegében főisten, akinck Marduk is csak úgy tud végül fölébe kerekedni, hogy átveszi isteni természetét.

Istár – sumerül Innin, istennő, a termékenység legelterjedtebb istene. Megszemélyesíti és irányítja az Élet, a vegetáció dialektikus teljességét, tehát élető és ölő, szűz és parázna, béke és háború, anya és meddő. Az esthajnalcsillaggal (Venus) azonosították, s ez szemléletesen fejezte ki a vegetáció-isten eredetileg önmagában-termékeny, majd hím- és nőneműnek átváltott természetét.

A töredék befejezése nem maradt ránk, tartalmilag azonban nem kétséges: Marduk győz, megfékezi a gonosz démonokat, kiszabadítja Színt (azaz véget vet a holdfogyatkozásnak), s az ég uralmát Anu, Istár, Samas és Szín egymás között osztják meg.

KÉT TÖREDÉK AZ EMBER TEREMTÉSÉRŐL

A két kis terjedelmű szöveg ugyanabból a mitológiai anyagból merít, mint az *Enluma elis*.

Az I. számú fragmentum egy szülési ráolvasás mitológiai-epikus bevezetése. Ékiratos szövegét kiadta T. G. Pinches: Cuneiform Texts VI. 5., átirásban E. Ebeling: Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier, I. Berlin-Leipzig, 1931. 172–176.

A II. számú fragmentum kiadása E. Ebeling: Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts, Leipzig, 1915–1919. 4. sz. A szöveg újjaszír táblán maradt fenn, sumer-akkád bilingvis. Mindkét fragmentum mérvadó fordítása A. Heidel: The Babylonian Genesis, Chicago, 1954. 66–71.

Mami – a termékenység- és anyaistennő egyik változata, *Ninburszag* ua.

Egy istent – az *Enluma elis* szerint Kingu vérével gyúratott anyagból az ember, itt azonban a leírás egésze a szülés folyamatát idézi fel.

Uzuma – Uzumua, Nippur város egyik szent körzete. A mítosz Nippurba helyezi az ember teremtését, és ezzel is szentesíti, minthogy Nippur az ország vallási-kultikus „fővárosa”, azt a vallásos tételt, amit a szöveg egésze hirdet, hogy az ember rendeltetése az isten szolgálata. Ugyanakkor az ember feladatainak felsorolása egyben a mezopotámiai földművelés költői rögzítése is.

Lama – alacsony rangú sumer isten(ek) neve.

Ulligarra, *Szalgarra* – az isteneket szolgáló ember nevei. A szavak előtt az isten-jel áll, s ez vagy a két embernek az istenekhez való tartozását jelöli, vagy pedig a neveket kell e jellel együtt An’ulligarra, ill. Annigarra formában olvasni. A nevek a „bőséget teremtő” jelentést variálják.

Emu, *Ninu* – sumer istennevek: „a bőség ura”, „a bőség úrnője”. E nevek alapján arra gondolhatunk, hogy a II. számú fragmentum valamilyen mezőgazdasági varázsszöveg, ráolvasás lehetett, s azt a viszonyt tükrözi, ami az isten birtokának deklarált templomgazdaság termelési viszonyai között a munkások és „a bőség ura” között fennállt: e munkaviszony teljes kiszolgáltatottságát.

ISTÁR POKOLRA SZÁLL

A költemény eredeti címe és kezdőszavai: *Ana Kurnugia* („A vissza-nem-térés országa felé”).

Az Istár alvilági útját megörökítő akkád költemény eddig három – egy-mástól többé-kevésbé különböző – szövegváltozatban került elő. Közülük a legkorábbi Assurból származik, azonban egyelőre még hiányos. (E. Ebeling: Literarische Keilschrifttexte aus Assur, Berlin, 1953. 62. sz., hátlap 10–20. sor.) A másik, fiatalabb assuri kiadás (E. Ebeling: Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts, Leipzig, 1915–1919. 1. sz.) az akkád változat végleges formája, ezen a harmadik szövegváltozat, melyet Ninua híres könyvtárából, Assurban-apli gyűjteményéből ismerünk (i. e. VII. század), csupán költőileg-stilárisan javított. (Ez utóbbinak ránk maradt példányairól és töredékeiről közli L. W. King: Cuneiform Texts XV. 45–48.; XXXIV. 18.) A két utóbbi szövegkiadás kritikai feldolgozása átirással R. Borger munkája: Babylonisch-assyrische Lesestücke, II. Roma, 1963. 86–93.

Rákos J. fordítása a Ninua-recenziót követi, A. Ungnad hipotetikus átszerkesztésében.

Istár alvilágjárásának történetéről az akkád mítosszal érintkező verset írt Weöres S.: Istar pokoljárása. (A hallgatás tornya. Bp. 1956. 125–128.)

Ugyancsak „Istar pokoljárása” címmel írt Weöres S. versére Szokolay J. 1961-ben egy nagy művészi erejű oratóriumot. Az Istár-mítosz, ha honi át-

ültetésének korábbi kezdeményezéseit is számon tartjuk, ezzel úgyszólván bevonult a magyar kultúrába.

A mítosz legkorábbi költői megfogalmazása az i. e. 2. évezred elejéről származik, sumer nyelvű. Kiadása *S. N. Kramer: Inanna's Descent to the Nether World. Journal of Cuneiform Studies* 4 (1950) 199–214; 5 (1951) 1–17. Ez a változat igen lényeges pontokon tér el az akkád redakciótól; a kettőnek irodalmi és vallástörténeti egybevetését adja *A. Falkenstein: Der sumerische und der akkadische Mythos von Inannas Gang zur Unterwelt. Festschrift W. Caskel. Leiden, 1968. 96–110.* Tammúz isten szerepe e mítoszokban egyelőre még homályos, valószínű azonban, hogy inkább Innin/Istár áldozata, s bosszúból jut az alvilágba, semmint az istennő megszabadítójaként.

A mítosz maga a termékenység évi körforgásának megjelenítése. A termékenység-isten – a sumer mitológiában főként Innin (Inanna), az akkád mítoszokban Istár – a vegetációt testesíti meg, szimbolizálja, játssza el évente újra és újra. Az alvilágba, a holtak országába kell térnie, amikor a földön megszűnik a szaporodás – a növények, az állatok, az ember „élete” –, s ott ő maga is az alvilág hatalmába kerül, mintegy meghal. Istár az alvilágba, a vissza-nem-térés országába lépve leveti díszait, ruháit, az alvilág lemezeleníti őt, mint perzselő nyár a Természetet; megtámadják testét a betegségek, s ő meghal. A mítosz, és drámai-epikus feldolgozása, a termékenység dialektikáját jeleníti meg: a meghalt termékenység-isten nem „támad fel”; hanem mint elvetett gabonából az új sarj, úgy lép ki ő is az élet vizével meghintve – azonos és nem-azonos a meghalttal! – új istenként az alvilágból. Ezek az istenek nem meghaló és feltámadó, hanem meghaló, az alvilágban maradó, de egyben újra megszülető istenek. (Ezt a felfogást összehasonlító módszerrel fejti ki *A. Brelich* érdekes tanulmánya: A „meghaló istenek” problémájához. MTA I. Oszt. Közleményei 18 [1961] 233–248.)

Tammúz sok tekintetben dublettje Istárnak; a mítosz egylényegűségüket mint szerelmi-férji, de ugyanakkor testvéri és fiúi viszonyt fogalmazza meg. Tammúz sumer előzménye, Dumuzi, „az igaz fiú”, Uruk helyi kultuszában ugyanúgy termékenység-isten volt, mint Innin, legfeljebb nem első-sorban a növényzethez (Innin ékiratos jele a nád, a legbujább dél-mezopotámiai haszonnövény), hanem talán inkább az állatszaporodáshoz kapcsolva. Kettejüket a sumer mítosz akkor kezdte egy történetbe s így egymással kapcsolatba hozni, amikor az ország gazdasági-termelési egységesülésének hatására a vallás szinkretizálódása is megindult. (Dumuzi isten alakját talán emberi vonások, „történeti” személyekhez fűződő hagyományok is színezhették.) A sumer Innin-mítoszban az istennő azért küldi az alvilágba Dumuzit, mert utóbbi királyi pompában ült a trónon addig, amíg szerelme az alvilágban „halt”: Dumuzi menekülni próbál, de Innin testvére, Utu napisten, gazellává, majd kígyóvá változtatja – a kígyó a föld- és alvilág-istenek állata, ugyanakkor termékenység-isten is! –, és így ragadják

el őt az alvilág Innin kíséretében érkező démonai. A sumer Dumuzi-mítoszt az akkád Istár-mítosz költője már nem ismerte vagy nem értette; Tammúz szerepe ezért homályos a cselekményben. A Tammúz-kérdés hatalmas új irodalmából alapvető jelentőségük miatt ebben az összefüggésben is említendő *A. Falkenstein* összefoglalása: Tammuz (Compte Rendu de la IIIème Rencontre Assyriologique Internationale. Leiden, 1954. 41–65.), valamint két tanulmány *Th. Jacobsen: Toward the Image of Tammuz. History of Religion* 1 (1960) 189–213.; *O. R. Gurney: Tammuz Reconsidered: Some Recent Developments. Journal of Semitic Studies* 7 (1962) 147–160.

Az Istár alvilágjárását feldolgozó mítosz leginkább rituális drámának tekinthető: az újjáéledő termékenység megjelenítése a megjelenítés mágikus ereje folytán a vegetáció újjáéledését volt hivatott kedvezően befolyásolni. Ezért recitálása nyilván több beszélő közös feladata volt, talán dramatikus játék, de legalábbis oratóriumszerű bemutatás.

Az Istár-eposz – vagy Istár-játék – i. e. VIII–VII. századi hatalmas népszerűségét mutatja, hogy sorait (például az alvilág e formában kanonizált, „hiteles” leírását) más irodalmi alkotások is átvesszik, többek között az új-asszír Gilgames-eposz, de a *Nergál és Ereskigál* nemrégiben előkerült újasszír változata is.

Kurnugá – Kurnugia, sumer szó, akkádul – a szövegben így olvasták! – *erszét lá tári*, „a vissza-nem-térés országa”, minden halott lakóhelye.

Irkalla – az alvilág (istennőjének) egyik mellékeve. Sumerül *Irgal*, „alvilág”, „a nagy Hely”.

Nannar tőzpéru leánya – Istárt a másodlagos mitikus hagyomány a holdisten lányának tartja, asztrális jellegével összefüggésben, s szemben az őt Anuhoz kapcsoló uruki felfogással. Az Istár-Tammúz mítoszokban az előbbi felfogás érvényesül.

Ereskigál – az alvilág istennője, föld(chthonikus)- és termékenység(termetlenség)-isten, „a nagy föld úrnője”. A sumer mítoszokban Innin testvére (ketten osztoznak a Földön: Ereskigálnak az alvilág és a termetlenség, Inninnek a termőföld és a termékenység jut) – és vetélytársnője. Az e szövegben is kifejeződő mítosz szerint Innin/Istár el akarja hódítani Ereskigál birodalmát.

Törvény – az isteneket is megkötő sors, törvény (parszu).

Namtar – „Végzet”, sumer istenség, Ereskigál, és más pusztító istenek küldőnce.

Papszukekal – „Küldönc”, küldönc- és kapuőr-isten.

Aszúu-námir – beszélő név: „Az ő megjelenése tündöklő”.

Szálljon alá Tammúz – a Tammúzzal kapcsolatos rész valószínűleg, a kézirati hagyomány egyértelmű tanúsága szerint, a szöveg végére illesztendő. Tam-

múz, bár ez nincs kimondva, Istár helyett „túszként” megy Ereskigálhoz, ami csak a sumer előzmények alapján érthető.
Egalgina – sumer szó, „Az igazság (jog) nagy háza (palotája)”.

A költemény értelmezésében alapvető *A. L. Oppenheim* tanulmánya: *Mesopotamian Mythology*, III. *Orientalia* 19 (1950) 129–147.

NERGÁL ÉS ERESKIGÁL

A mítosz első két töredéke Egyiptom területén került elő, a XVIII. dinasztia nagy újító fáraójának, IV. Amenhotep (Echnaton) királynak fővárosából, el-Amárnából, a királyi levéltár diplomáciai jegyzékei mellől; szövegén valószínűleg – éppúgy, mint az Adapa-eposz ottani példányán – az egyiptomi írnokok az akkád nyelvet tanulmányozták. (*J. A. Knudtzon*: *Die El-Amarna Tafeln*. Leipzig, 1915. 969–975.) A két, egymáshoz nem közvetlenül illeszkedő töredék fontos és a maga nemében egyedülálló irodalmi alkotást őrzött meg, melynek epikus mozgalmassága, könnyedebb hangvétele lehetővé tette a (különben jórészt elveszett) nem-kultikus, világi epika értékeinek megsejtését. A hagyomány sajátossága folytán ez a kis-eposz előkerülése után évtizedekig kurióznak számított az akkád irodalomban.

Az újasszír birodalom fő nyugati támaszpontja, Harrán közelében, egy ma Szultántepe néven ismert *tell* alatt az 1950-es években angol régészek napvilágra hozták az ókori Mezopotámia eddig megismert legnagyobb magánkönyvtárát, melynek több száz táblája az i. e. VIII. század végétől kezdődő egy-két évtized alatt készült, és nemcsak hogy az akkád irodalom java alkotásait fogta át, de korábban ismeretlen műveket is megőrzött. Ezek között a legérdekesebbek egyike a *Nergál és Ereskigál* nagyméretű táblája. (Kiadása: O. R. Gurney–J. J. Finkelstein: *The Sultantepe Tablets*, I. London, 1957. 28. sz. Feldolgozása: O. R. Gurney: *The Myth of Nergal and Ereshkigal*. *Anatolian Studies* 10 [1960] 105–131.) Az új szöveg cselekménye lényegében párhuzamosan halad az el-amárnai példánnyal (melyet *Rákos J.* lefordított), csak bővebb, részletesebb nála, s természetesen töretlenebb. Költője gazdagon merít az újasszír korban elterjedt irodalmi alkotásokból; szövegének mintegy harmada a Gilgames-eposz, az Istár alvilágjárása, az Adapa-eposz vagy más költemények idézése (az ég és az alvilág leírása, az istenek párbeszéde, Nergál és Ereskigál szeretkezése stb.). A szultántepei tábla bebizonyította, hogy az eposz – minden korábbi kétség ellenére – az akkád irodalom szerves része volt. A mítosz első feldolgozása az óbabilóni korban készülhetett.

A *Nergál és Ereskigál* cselekményét képező történet újkeletű, másodlagos, tudálékos-tudós „mítosz”-nak látszik; más szóval, az eposz aligha egy ősi világmagyarázat, mítosz költői feldolgozása; sokkal inkább mítoszköltés.

A cselekmény az akkád mitológia és vallás egyik, az ősi mitikus gondolkodás számára természetes, a – bármilyen kezdetleges – tudományos megismerésnek azonban már gondot okozó sajátosságát akarja megmagyarázni. Nergál isten (sumer nevén Nerigal) ugyanis eredetileg napisten, éspedig a perzselő nap, a gyilkos sugarú nap istene, aki „tűzbe borítja a nádist”, lázt hoz az emberre, öl. Enlil fia. A sumer mítosz a napistennek ugyanúgy ellentétesen kettős természetet tulajdonított, mint a termékenység-isteneknek: „kedvező” és „ártó” hatást, ahogy mi elválasztanánk a dialektikus ellentétpárt. Az akkádok nap-istene, Samas, az igazság védője, eget és föld bírása, már egyértelműen „kedvező” istenség. Az óbabilóni korban bizonyos fokú polarizálódás figyelhető meg a pantheonban és a teológiában. Ennek hatása alatt lesz a „föld”-istenek egy része pusztító, s kapcsolódik a pusztítás egyértelműen az alvilághoz. Nergált, a pusztító nap istenét, az alvilági istennel állították egy sorba, míg nem maga is félig-meddig alvilági istenné vált. Ez a teológiai áttértelemzés csapódott le a másodlagos mítoszban: a szöveg arra ad magyarázatot, hogy egy „fenti” isten, Nergál, miképpen lehet „pusztító”, azaz alvilági. Az aitiológiai elbeszélés világi jellegét (az i. e. 2. évezred első századaiban virágzó sumer világi költészettel rokon szellemet) a magyarázat profánsága, a szerelmi történet is hangsúlyozza.

Az eposz cselekményének legjobb interpretációja *A. L. Oppenheim* már említett tanulmánya, *Orientalia* 19 (1950) 147–154.

Mutabriku stb. – rosszindulatú, pusztító démonok.

AZ ISTENI VIHARMADÁR, ZÚ

A mítosz istenek harcát dolgozza fel, s bepillantást enged abba a sokrétű hagyományba, amelyet a babilóni teológia az i. e. 2. évezred elején Marduk javára sajátított ki. A Zú-mítosz főistene, teremtettségében, tehát még egészen a sumer vallásban betöltött szerepe szerint, Enlil; a győztes, aki legyőri a gonoszt, Ninurta (Ningirsu), az Enlil köréhez tartozó s Nippurban és Lagasban tisztelt harc-isten; más variánsok szerint Lugalbanda. E győztesek története Marduk felemelkedésének mintájául szolgálhatott az *Enúma elis* költője számára; később, újabb keletű variánsokban, itt is Marduk szorítja ki őket.

A harc a sors-táblakért és a királyi hatalom jelvényeiért (öltözkék, fejék – mint az *Enúma elis*-ben) folyik. A sors-tábla (*tup simāti*) e mítoszban s a hasonlókban, már isteni attribútummá vált, bár a benne megtestesült törvény nem vesztette el erejét; az egyre átfogóbb teológiai szemlélet igyekezett rendszerezni a korábbi kezdetleges materializmus minden szemléleti maradványát. Így a sors-tábla törvénye változtathatatlan marad, de birtokosa rendelkezik vele. Az ellentmondásosság adja a mítosz epikai feszültségét.

Zú a sumer oroszlánfejű sas (Imdugud) alakváltozata; szörnyállat, az új isteni világrend ellen törő erő. Neve egy újabb értelmezés szerint *Anzû* formában olvasandó, ez az olvasat egyben isten-voltától is megfosztja. (B. Landsberger: anzû = „[mythischer] Riesenvogel [Adler]”. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 57 [1961] 1–21.)

Az eposz két „kiadás”-ban, igen töredékesen maradt ránk. A korábbi változat óbabilóni (a táblák Susa – Elám – területéről származnak); ennek új kiadása J. Nougayrol műve (Revue d'Assyriologie 46 [1952] 87–97., vö. még E. Ebeling: uo. 25–41., és Literarische Keilschrifttexte aus Assur. Berlin, 1953. 1. sz.). A későbbi, újasszír változat Assur-ban-apli könyvtárának (Ninua) töredékei mellett most már szultántepei táblákról is ismert. (L. W. King: Cuneiform Texts XV. 39–40.; O. R. Gurney–J. J. Finkelstein: The Sultantepe Tablets, I. London, 1957. 19., 21–23., 25. sz.) Az új szövegek feldolgozása: E. Reiner: Deux fragments du mythe de Zû. Revue d'Assyriologie 48 (1954) 145–149.; uő: Le char de Ninurta et le prologue de mythe de Zû. Uo. 51 (1957) 107–110. 1965-ben W. G. Lambert és A. R. Millard további újasszír töredékeket is adott ki; ezek egyelőre még feldolgozatlanok. (Cuneiform Texts XLVI. 36–42.)

Rákos S. fordítása az asszír változat egy részét (Ninua-recenzió) tartalmazza.

Dúrunki – Nippur ziqquratja, „ég és föld kapcsa”; itt átvitt értelemben Nippur istene, Enlil.

Hegyek – Zú a keleti hegyekbe vonul vissza; az itt lakó hegyi népek örök ellenfelei voltak a Folyóköz államainak.

Lugalbanda jár a hegyekben – a Zú ellen támadó isten nyilát a sors-táblák birtokában Zú könnyűszerrel eltéríti; Ninurta/Ningirsu ekkor a hét szelet kapja fegyverül, s ezek egyike, a déli, megbénítja Zú nyelvét, aki így már nem tudja az elhárító ráolvasást kimondani.

Az eposz befejezése csak legutóbb került elő, más mítoszok (pl. az Etana) és irodalmi alkotások utalásai Zú vereségét tartották fenn.

ADAPA

Adapának, Eridu királyának mitikus története két változat összesen négy fragmentumában került eddig elő (általunk is használt kiadásairól tájékoztatt E. A. Speiser jelenleg mérvadó fordítása: J. B. Pritchard: Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament. Princeton, 1955. 101–103.); a korábbi változat egy táblája el-Amárna levéltárából, a későbbi szövegek pedig Assur-ban-apli könyvtárából. A négy fragmentum szerencsésen – ha nem is hiánytalanul – illeszkedik egymáshoz. (Az eposz monografikus feldolgozása G. Furlani tanulmánya: Il mito di Adapa. Roma, 1929.)

Az Adapa-eposz, mint az újasszír változat itt nem szereplő befejezése mutatja, vállfajás elleni epikus ráolvasásként hagyományozódott. Keletkezése korában azonban abba a kiterjedt irodalomba tartozott, amely az ősi hagyományokat rögzítette, például, okulásul. A különböző mezopotámiai városok (Eridu, Kis, Uruk) ősi hagyományaik felelevenítésével függetlenségüket hirdették, ha csak irodalmi formában is; az egész Mezopotámiát átfogó III. Ur-i dinasztia bukása és Hammurapi hódításai között mintegy két évszázadon keresztül több város versengett egymással az ország meghódításáért, ill. függetlensége megtartásáért. A sumer kultúra utolsó fellobbanása és az akkád irodalmiság klasszikus értékű kezdetei jellemzik e kor szellemi életét, s ez végső soron a gazdasági-politikai lehetőségekből magyarázható. Az Adapa-eposz ismert formája valószínűleg eleve akkád nyelven, az i. e. 2. évezred elején keletkezett, Eriduban, a város dicsőségének hirdetésére. (A történeti körülmények meghatározó szerepéről és az irodalmi alkotások jelentőségéről részletesebben máshol beszélünk: Zur Deutung der altbabylonischen Epen Adapa und Etana. Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt [Red.: E. Ch. Welskopf] I. Berlin, 1964. 31–50.)

Adapa a mítosz szerint ember: az i. e. 2. évezred elején lép a *bérósz*, a hős az istenek mellé a mítoszokban. Ám történetisége kétséges. Az eposzon kívül történeti hagyomány nem vonatkozik rá. Később alakja egyre több isteni, mitikus vonást ölt; egyike lesz a „hét böcs” néven ismert isteni csoportnak (vö. E. Reiner: The Etiological Myth of the Seven Sages. Orientalia 30 [1961] 1–11.), mint Éa „fiát” varázserővel ruházzák fel és varázs-szövegek szerzőségét tulajdonítják neki (vö. W. G. Lambert: A Catalogue of Texts and Authors. Journal of Cuneiform Studies 16 [1962] 59–77., kül. 73.), s majd őt tekintik a bölcsesség forrásának, úgy, hogy Bérószosz babilóni-görög pap Óannész nevű kultúra-hozó isteni lénye Adapa jelzőjét (*ummanu*, „Mester”) viseli névként.

Adapát hosszú ideig Ádám előzményének tekintették, a halhatatlanságot elvesztő első embernek. Ez az összehasonlítás azonban tévesnek bizonyult. Adapa nem az első ember, hanem már egy város királya, s nem elveszíti a halhatatlanságot – hiszen halandó volt –, hanem elmulasztja (akaratától függetlenül) a halhatatlanság megszerzésének kínálkozó lehetőségét. Az eposz azt hirdeti, hogy az embernek halandónak kell lennie, s halhatatlanságot tetteiben nyerhet. Ez a józan, reális szemlélet a mezopotámiai hősmítoszok és epikus költészet alapvető sajátossága (mitológiai realizmus); kimondatlanul is a földi sors vállalásával, polémia a túlvilági élet elképzeléseivel.

Adapa számára váratlanul, Anu büntetése helyett – ő maga nem is tud róla – nyílnék meg a halhatatlanság útja. Éa isten, akinek utasítását Anu előtt Adapa hűségesen követi, nem tudta előre Anu szándékának változását. Becsapta Éa Adapát? (Éa alakját, mint „csaló” istent is, G. Furlani clemzi: Ea nei miti babilonesi e assiri. Venezia, 1928.; a bölcsesség és halhatatlanság összefüggését legújabbán idevágóan is J. Pedersen: Wisdom and Immortality.

Supplements to Vetus Testamentum, III. Leiden, 1960. 238–246.) Nem. Adapa sorsában az a törvény érvényesült, amely mezopotámiai felfogás szerint az istenektől is független, amely így vagy úgy, de mindig érvényesül. A sors, az egyetemes törvény áll az Adapa-mitosz háttérében. Az eposz névtelen költőjét dicséri, hogy e gondolat megjelenítéséhez találó, humoros formát lelt.

Az Adapa-eposz újabb értelmezései közül két tanulmány érdemel komoly figyelmet: F. M. Th. de Liagre Böhl: Die Mythe vom weisen Adapa. Die Welt des Orients II. 5–6. (1959) 416–431.; G. Rouse: Adapa, le vent et l'eau. Revue d'Assyriologie 55. (1961) 13–33. Előbbi az eposz metrikáját is tisztázní igyekszik.

Hajnalban kél – a király mint városának főpapja, maga mutatja be az áldozatot. Tengerre is áldozati halat fogni száll. (Eriduban az Éa-szentélyben halmaszkos papok szolgáltak; az isten áldozati cledele is hal volt. A város kikötőhely a Perzsa-öböl partján.)

Déli szél – Dél-Mezopotámiában a tenger felől érkező szél gonosz erőnek számított: pusztító volt a hatása.

Illabrat – küldönc isten(nő), a sumer Ninsubur akkád neve.

Tammúz, Gizidda – Tammúz és Gis-zid(da), „ikrek”, itt termékenység- és élet-istenek.

Szabadságot parancsolt – az eposz végkicsengése: Adapa dicsőséget, szabadságot szerzett városának.

ETANA

Az eposz címe akkádul, kezdő sora után, valószínűleg *Ala iszjru* [iláni], „A várost tervezték [istenek]” lehetett; de egy, az i. e. 1. évezred első harmadából származó babilóni irodalmi katalógus szerint (W. G. Lambert: Journal of Cuneiform Studies 16 [1962] 66. VI. 11. sor) „Etana-sorozat” néven is ismert volt. Ugyanez a katalógus a „sorozat” szerzőjeként Lu-Nanna nevét jelöli meg; ez a Lu-Nanna, Adapához hasonlóan, a „hét bölcs” köréhez tartozott. Nem dönthető el, hogy Lu-Nanna csupán fiktív szerző-e; mindenesetre az adatból annyi világos, hogy a babilóni irodalomtörténetírás az *Etana*-t kiemelte az anonim művek sorából, és egyben az akkád irodalmi fejlődés klasszikus korszakából származtatta.

A mű ékiratos hagyományozása sokrétű. Kimutatható egy óbabilóni, egy középasszír és valószínűleg két újasszír „kiadása” (utóbbiak egyike, a korábbi, Assurból, a későbbi pedig Ninuából). A szövegeket S. Langdon dolgozta fel (Babyloniaca 12 [1931] 1–53.; önállóan is: The Legend of Etana and the Eagle or the Epical Poem, The City they Hated. Paris, 1932.); újabb töredékeket tett közzé E. Ebeling: Ein mittellassyrisches Bruchstück des Etana-Mythus. Archiv für Orientforschung 14 (1941–1944) 288–307.; a bevezetést elemezte W. v. Soden: Der Anfang des Etana-Mythus. Wiener Zeitschrift für die Kunde

des Morgenlandes 55 (1959) 59–61. Az epikus és mesei motívumokat, a téma közvetlen antik továbbélésének érintése nélkül, legutóbb alapos elemzésnek vetette alá a szovjet I. Levin: Etana. Die keilschriftlichen Belege einer Erzählung. Fabula 8 (1966) 1–63.

Etana alakjával foglalkozott a mezopotámiai történeti hagyomány is. A sumer királylista, az ősidők történetére vonatkozó történelmi és mitikus források foglalata, Kis város 13. királyaként említi (I. Ókori Keleti Történeti Chrestomathia. Bp. 1965. 86.), s ezt írja róla: „Etana, a pásztor, aki az égig emelkedett fel, aki az országokat megszilárdította, király volt, 1560 évig uralkodott. Balih, Etana fia, 400 évig uralkodott.” Etana történeti legendái más szövegekben is élnek (vö. O. R. Gurney: A Bilingual Text concerning Etana. Journal of the Royal Asiatic Society 1935. 459–466.), de ha a legendák mitikus motívumai mögé nézünk, Etana alakját – e mítoszok kristályosodási pontjaként is – az archaikus kor, az i. e. 3. évezred eleje királyai között történetinek kell tartanunk.

Az Etana-eposz akkád nyelven, az i. e. 2. évezred elején, Kis városban keletkezhetett; korábbi források (szájhagyomány, de talán írott szövegek is) felhasználásával. Tendenciája az Adapa-eposzéval rokon. Kis város hagyományait aktualizáló szándékkal eleveníti fel; középpontjába az embert állítja, a városáért aggódó királyt, aki sorsát önállóan formálja. Az isteni világrend szemléletének fellazulása ez az önállóság; Adapa, Etana és Gilgames, a cselekvő ember egyre erősödő hangú magasztalása.

Az óbabilóni kor (az i. e. 2. évezred első harmada) a személyiség individualizálódásának időszaka. A föld magántulajdonának megjelenése, egy bizonyos gazdasági „szabadverseny”, a jogi függőség ismert formái helyett a bér-munka előtérbe nyomulása jelentik az individualizálódás gazdasági előfeltételét. Nem véletlen, hogy épp az óbabilóni kor eposzai fogalmazzák meg a sors objektív törvényét például a halál kérdésében; a gazdasági élet adott szintjén ekkor jelentkeztek legtisztább formában a gazdasági-társadalmi törvényszerűségek mint objektivitás. A gazdasági-társadalmi élet (számos torz kinövése ellenére is) e korban egészséges, fejlődő, táglatos, s így érthető, hogy a mítoszokat feldolgozó epika még ennek az objektív „sors”-nak az ábrázolásában sem pesszimista. Az óbabilóni kor, minden megelőző periódusnál inkább, utat nyitott az egyéni kiválóság előtt. Ugyanakkor a politikai széttagoltság, a rivalizáló városállamok rendszere jelentőséget adott a városhoz, a városi közösséghez való tartozásnak. A városhoz való tartozás és az egyéni kiválóság érvényesülése csak ebben a korban – ebben a sajátos történelmi helyzetben – illeszkedhetett össze harmonikusan; e lendítő erejű harmónia határozza meg a három nagy óbabilóni eposz, az *Adapa*, az *Etana*, s különösen a *Gilgames* alaphangját. Ezek az eposzok a városért és a maga dicsőségéért küzdő ember „apothéózis”-ai.

Az Etana-eposz szövegén, még ha tekintetbe vesszük is a hagyomány töredékességéből adódó nehézségeket, az összetett szerkezet érződik. A szorosan

vett Etana-történethez az eposz költője egy állatmesét illesztett, a kígyó és a sas barátságának, majd összeveszésének meséjét. E fabula az újabb sumer közmondások és állatmesék megvilágításában is stílusában jellegzetesen i. e. 2. évezred eleji akkád kompozíció, részletezőbb, árnyaltabban motivált, mint a közmondásos tömörségű sumer állatmesék. Nem lehetetlen, hogy a feldolgozás maga (ha a mese nem is) az eposz költőjének kezéből került ki. Az eposz cselekményéhez csupán végkifejletében kapcsolódik – a gödörben sínylődő sasra Etana sorsának kibontásához van szükség –, és ez a kompozíciós varrat az állatmese eredeti önállóságának minden másnál fontosabb bizonyítéka. A kígyó és a sas barátsága egyébként a mezopotámiai kultúrával érintkezésbe került népek mesekincsébe is átment, a görög Arkhilokhosz, Aiszóposz, Arisztophanész őrizte meg változatait, de kimutatható a szanszkrit, szír, örmény mesekincs jövevény elemei között is. Ezek útján keleten és nyugaton egyaránt elterjedt. (Minderről I. R. J. Williams: *The Literary History of a Mesopotamian Fable. The Phoenix* 10 [1956] 70–77.; A. Baldi: *Tracce del mito di Etana in Archiloco ed Esopo. Aevum* 35 [1961] 380–384.; A. La Penna: *Letteratura epica e letteratura assiro-babilonese. Rivista di filologia e di istruzione classica* 92, scr. III. [1964] 24–39.; tőlük függetlenül *Trencsényi-Waldapfel I.*: Egy ezópuszi mese és keleti párhuzamai. Vallástörténeti tanulmányok. Bp. 1960. 2. kiad. 182–192.) A mítosz társadalomtörténeti hátterét vázolja fel H. Freydank tanulmánya: *Die Tierfabel im Etana-Mythos. Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 17 [1971] 1–13.

Az Etana-eposz csúcspontja, nagyjelenete Kis királyának utazása az egekbe, a gödörből kimentett sas hátán. E motívum minden kétséget kizáróan folklorisztikus gyökerű. (Legfontosabb párhuzamait már korán összegyűjtötte G. Hüsing: *Zum Etanamythos. Archiv für Religionswissenschaft* 6 [1903] 178–191.) A népmesék, népmesei ihletésű régi és mai költemények (mint egyik legújabbra és magyarrá, hadd utaljunk *Juhász F.* „A halhatatlanságra vágyó királyfi” c. költeményére), vallásos víziók és „elragadtatások” (Muhammad és mások) *ascensus*-ainak, égi utazásainak ha nem is archetípust, de mindenesetre legkorábbi példáját, az ember első „úrutazását” őrizte meg ez a mezopotámiai Daidalosz-történet. Ezeknek az *ascensus*oknak általában lényeges vonása (mint ezt az újabb világirodalomban *Tb. Mann* József-Metathronja, részben az Etana-motívumokkal, meggyőzően hangsúlyozza), s az égi út abban nyeri el értelmét, hogy a hős visszatér a földre, bölcsességben – látomásban – gazdagabban. Az Etana-eposz befejezése egyelőre ismeretlen, de csak úgy tudjuk elképzelni, hogy Etana visszaérkezik a földre, hozván Istár trónjától a termékenység fűvét. Adapa is visszatért. (Etana lezuhanását feltételezi W. v. Soden: *Der Sturz Etanas und des Adlers im Mythos. Zeitschrift für Assyriologie* 45 [1939] 77–8.) A sumer királylista számon tartja Etana fiát, s a mitikusan magas évszámok mutatják, hogy a sokoldalú kompiláció a mitikus hagyománnyal bővítette történeti ismereteit. Az eposz optimista kicsengetést kellett hogy kapjon; népszerűsége is ebből táplálkozhatott.

Persze Etana is halandó; a Gilgames-eposzban (VII. tábla) Enkidu [a közel-múltban előkerült az eposz befejezésének néhány töredéke, ld. J. V. Kinnier Wilson: *Some Contributions to the Legend of Etana. Iraq* 31 (1969) 8–17, s ez megerősíti azt a feltételezést, hogy az eposz kedvező befejezést nyert.] alvilágvíziójában Ereskigál országának lakói között látjuk őt is. De fia s híre megörököltette a nevét. Az eposz tehát nem az örök élet vágyát fogalmazza meg, hanem a magától értetődő halál természetes elfogadása mellett az élet tetteinek örökké fennmaradó dicsőségét.

Az eposz költői szavakkal írja le a magasba emelkedő Etana tapasztalásait. A távlati rövidülés felfedezésének élményét rögzítik e szemléletes képű sorok. A magasba szálló Etana az i. e. 3. évezred utolsó harmadában az akkád képzőművészetnek is kedvelt, népszerű motívuma volt (az anyagot most összegyűjtve közli R. M. Boehmer: *Die Entwicklung der Glyptik während der Akkad-Zeit. Berlin, 1965. 122–123.*); a pecséthengerek e témával együttjáró motívumai (pásztorok, agyagedények, gabona, juhok, kutyák stb.) meggyőzőnek arról, hogy nem samanista elképzelésekből ered az Etana-téma, s Etana sem „sámán”, hanem a 3. évezred birodalmi királyok korában némi nosztalgiával megjelenített pásztor-király, az archaikus kor templomi oikosz-gazdaságát s a várost irányító uralkodó.

Etana égi útjának akkád elbeszélése szintén visszhangot vert az antik irodalomban, ha nem is oly hangosat, mint a hozzá kapcsolt állatmese. Utal rá a babilóni tájékozottságával kitűnő névtelen zsidó próféta, az ún. Deutero-Jesaia (vö. *Jesaia* 40:31), s az i. sz. III. században működő *Ailianosz*. „Az állatok természetéről” írt tanulságos kuriózumgyűjteményében (XII. 21.) Gilgamesz történetét olyan változatban idézi, mely a Gilgames- és az Etana-mítosz keveredését mutatja. (Vö. A. Jolles: *Etana oder Gilgameš? Orientalistische Literaturzeitung* 14. [1911] 389–390.) A mítosz távolabbi hatása, a motívumkutatás módszereinek eredendő fogyatékoságai miatt, egyelőre lemérhetetlen.

Nem emeltek maguk fölé királyt – az i. e. 3. évezred végi–2. évezred eleji mítoszok tartalmazznak néhány utalást a letűnt ősi aranykorra, amelyben „az oroszlán még nem ölt; a farkas nem rabolt bárányokat; kecskenyájáról mit sem tudott a kutya... Nem panaszkodott bajról senki, jajszó nem hallatszott a városfalról”; máshol: „nem volt barázda, nem volt vetés”; s többek között király sem volt még. Enki csak később lett az „apa-úr”, „apa-fejedelem”, „apa-király”, ami a patriarchális államhatalom egyik legáltalánosabb régi jelzője.

A sumer aranykor-képzeteket összehasonlító módszerrel is elemzi S. N. Kramer: *Man's Golden Age: A Sumerian Parallel to Genesis XI. 1. Journal of the American Oriental Society* 63. (1943) 191–194.

Hét isteni bölcs – Abgal, Apkallu; ősi hagyomány szerint kultúrateremtő istenek vagy félistenek, akik közé sorolja néhány forrásunk Adapát is. A jól ismert

kultúrheroszok változatát láthatjuk bennük. (Vö. Prométheusz sokban hasonló szerepével a görög mitológiában.)

Anu zámolya mellett – a királyi hatalom istene (azaz főisten) e hely szerint Anu, ami az elképzelés archaikusságára utal.

Istár vala a város pásztora – csak szórványos nyomokban mutatható ki Mezopotámiában az isten-királyok uralkodásának mitikus hagyománya; sumer mítosz Enki „atyai” uralmára céloz, egy asszír királyfelirat például „Szín [holdisten] korát” említi (= ősidők), máshol „Istár uralkodásáról” olvashatunk; görög források Bélosz (= Marduk) uralkodását emlegetik. A földön uralkodó istenek mítosza az aranykor-elképzelésekkel áll összefüggésben.

A királyság leszállott az égből – a királyi hatalom isteni eredetének ideológiája tükröződik ebben s a következő sorokban; a kifejezés a sumer királylistában a történeti kort vezeti be.

Etana – az eposz első, dinasztia-kezdő királynak mutatja Etanát; mindenesetre, ha a sumer királylistában a 13. helyet foglalja is el (ami egyébként a 12 kerek száma után ugyancsak kezdő pozíció!), a teljesen mitikus királynevek és a történelmi korszak választóvonalán áll. Kis város Etanára vezette vissza történeti hagyományait.

Zú madár – célzás a Zú-eposzra, annak befejezésére.

Anu ege – mezopotámiai elképzelés szerint az „ég” (tkp. *egeke!*) több zónára oszlott, amelyek mindegyikében egy-egy isten volt az úr. A legfelső ég volt Anué, a középső talán az Igitú isteneké, az alsó pedig a csillagok szférája. Az Etana-eposz Istár egét az Anuéval kapcsolja össze, Istár és Anu családi kapcsolata jogán.

Istár trónol – Istárnak, a termékenység-istennőnek, pusztító aspektusát az oroszlánok, kísérő állatai fejezték ki. Képzőművészeti alkotások Istár trónját oroszlán alakú lábakkal ábrázolják, de az istennő maga is gyakran jelenik meg oroszlán hátán állva. (A termékenység másik oldalát, a szaporodást a galamb vagy bagoly jelezte Istár kísérő állataként.)

Két óra – Mezopotámiában a napot tizenkét egységre osztották, innen a „kettős-óra” modern elnevezés.

Ékur – „Az ország háza”, Enlil nippuri temploma, itt átvitt értelemben „az ország”, melynek partján a tenger a Perzsa-öböllel azonos.

GILGAMES

Az eposz újasszír változatának címeakkádul *Sá naqba imurnu* („Aki a mélységet [vagy: mindent] látta”).

A mezopotámiai irodalomtörténetírás különböző adatai, s újabban az új-asszír szerző-katalógus (*W. G. Lambert: Journal of Cuneiform Studies* 16. [1962] 66. VI. 10. sor) szerint is az eposz szerzője egy bizonyos Szín-leqí-

unninni(ja), aki kétségtelenül élő személy lehetett, írnok-nemzedékek hosszú sorának számon tartott mestere és őse; adatainkból az valószínűsíthető, hogy a kassú kor utolsó időszakában, a mezopotámiai irodalmi élet újbóli felvirágzása idején működött. Az akkád Gilgames-eposz azonban – óbabilóni változatában – századokkal megelőzte őt. Szín-leqí-unninni iskolájának bizonyára szerep jutott az eposz megőrzésében és átadásában; a mester azonban nem lehetett a mű szerzője, költője. Lehetséges azonban, hogy az óbabilóni első „kiadás” átdolgozásában – egy „középbabilóni” változat megszövegezésében? – tevékeny szerepet játszott. E változat akkád szöveganyagon egyelőre nem mutatható ki teljes bizonyossággal, az eposz kisázsiai (hurrita és hettita) formái azonban következtetni engednek rá. Egy i. e. 2. évezred végi második akkád „kiadás” képezhette a hidat az egymástól igen távol álló óbabilóni és újasszír szövegek között; ez lehetett a kanonikus forma, amit az újasszír változat tovább módosított.

Gilgames történeti személy volt, a sumer királylistán szereplő ún. I. Uruk-i dinasztia ötödik tagja. Uruk, Mezopotámia egyik legjelentősebb és legrégebb városa, az i. e. 3. évezred elején Kis mellett az ország vezető politikai-katonai központja volt. Az Éanna („An háza”) nevű Anu-Istár szentély és a Kullab nevű település együttes területét körülvevő első fal ekkor épült; az i. e. 2. évezred elejétől maradt ránk egy királyfelirat, mely e falat Gilgames alkotásának mondja. Az epikus tradíció szerint Gilgames Kis királya ellen küzdött; ennek a Kis-i királynak az apja egy rövid bekarcolt feliratot hagyott hátra. Gilgames korának az epikus tradícióból ismert szereplői tehát e hiteles felirattal a történetiség fényébe léptek.

Az i. e. 3. évezred második felében Gilgames alakja körül legendák alakultak ki. E legendákat rövidebb-hosszabb sumer epikus költemények tartották fenn; e kiseposzok az évezred vége táján nyerték el végleges írásos formájukat. Közülük az egyik Uruk és Kis küzdelmét, Gilgames győzelmét dolgozza fel (l. legújabbban *A. Falkenstein: Zu „Gilgameš und Agga”*. Archiv für Orientforschung 21 [1966] 47–50.).

Más eposzok – valószínűleg összesen ötöt kell számon tartanunk – Gilgamesnek Huwawa elleni harcát, az égi bika legyőzését, Enkidu alvilágba kerülését és Gilgames halálát, tehát legendás-mitikus témákat énekelnak meg. Az i. e. 3. évezred végén Gilgamest istenként tisztelik és az alvilág egyik bírójának (istenének) tartják. (A sumer Gilgames-történeteket kiadjuk, *S. N. Kramer* ismerteti híres könyvében, melynek legújabb – orosz – fordítása a korábbi kiadásoknál bővebb: *Isztorija nacsinajetszja v Sumerc*. Moszkva, 1965. A tudományos publikációkat l. az alább idézendő Gilgames-bibliográfiában.)

Az óbabilóni korban Urukban a Gilgames-legendákat terjedelmes eposz-szá dolgozta át egy ismeretlen költő. Alapul a sumer kiseposzokat vette, de ezek anyagával teljesen szabadon bánt, és más sumer mítoszok motívumait is átvette. Költői önállósága és merészsége a küzdő, emberi életét kitelje-